

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ

Στη μνήμη του φίλου-συνάδελφου Βασίλη Κοπανού

Ο Αλβανός ήρωας Γεώργιος Καστριώτης, γνωστότερος με την επωνυμία Σκεντέρμπεης, κατέχει εντελώς ιδιαίτερη θέση στους αγώνες των Βαλκανικών λαών απέναντι στους Τούρκους εισβολείς κατά το 15. αιώνα. Για μια ολόκληρη εικοσιπενταετία (1443-1468) ο Σκεντέρμπεης όχι μόνον αντιστεκόταν ηρωικά στα τουρκικά στρατεύματα που εισέβαλλαν στην Αλβανία, αλλά και κατατρόπωνε —σχεδόν κάθε χρόνο— τους εισβολείς. Το φρούριό του, η Κρόγια, άντεξε στις απανώτερες τουρκικές επιθέσεις, σε δύο από τις οποίες ηγήθησαν προσωπικά ο Μουράτ Β' (το 1450) και ο Μεχμέτ Β' (το 1466)¹.

Η ηρωική αντίσταση του Σκεντέρμπεη προκάλεσε θαυμασμό και κατάπληξη τόσο στους συγχρόνους του όσο και στις κατοπινές γενιές², γι' αυτό και η ζωή του υπήρξε αντικείμενο του έργου χρονογράφων, ιστορικών, επικών ή δραματικών ποιητών και μυθιστοριογράφων. Η ιστορία του, δοσμένη μέσα από πολλά είδη έντεχνου λόγου, αποτέλεσε αγαπητό ανάγνωσμα επί αιώνες, κυρίως όμως κατά το 16. και το 17. αιώνα, όταν η Ευρώπη αισθανόταν ιδιαίτερα απειλητική την τουρκική παρουσία.

Ολόκληρη η «ευρωπαϊκή» εργογραφία γύρω από την ιστορία του Σκεντέρ-

---

1. Οι καλύτερες μελέτες για τον Σκεντέρμπεη και την εποχή του: Athanase Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle*, Louvain 1937· Jovan Radonić, *Djurdj Kastriot Skenderbeg i Arbanija u XIVe veku*, Istorska gradja, Beograd 1942· Bishop F. S. Noli, *George Castrioti Scanderbeg*, New York 1947. Συνοπτική περιγραφή των πολεμικών επιχειρήσεων του Σκεντέρμπεη, βλ. στη *Μ.Ε.Ε.* τόμ. 21, σ. 914^a-915^γ, λ. *Σκεντέρμπεης*.

Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον καθηγητή Αναστάσιο Μέγα και το φίλο συνάδελφο Γιώργο Κεχαγιόγλου για τη βοήθειά τους σε επιμέρους ζητήματα της εργασίας αυτής.

2. Αποτέλεσμα αυτού του θαυμασμού ήταν οι εγκωμιαστικές προσωπιές «ανίκητος αθλητής», «γενναϊόδωρος υπερασπιστής του Χριστιανισμού», «σημαία της θρησκείας» και «Νέος Αλέξανδρος», που του αποδόθηκαν από πάπες και πρίγκιπες. Ενδεικτικά βλ. στο δίτομο *Compendio dell' Istoria di Giorgio Castriotto soprannominato Scanderbeg, Principe dell' Albania. Tradotto dall' idioma Greco-moderno e corredato di note dal Dottor Andrea Papadopulo-Vreto Leucadio*, τόμ. 1, Napoli 1820, σ. XI.

μπεη βρίσκεται συγκεντρωμένη στις μελέτες: B. B. Ashcom, «Notes on the Development of the Scanderbeg Theme»³; J. Matl, «Georgius Castriota (Kastriot) Skanderbeg in der balkanischen und europäischen Literatur»⁴, και Α. Kostallari, «La figure de Scanderbeg dans la littérature mondiale»⁵.

Τόσο στη μελέτη του Ashcom όσο και σ' εκείνην του Matl δε γίνεται η παραμικρή μνεία για ύπαρξη ελληνικής εργογραφίας γύρω από την ιστορία του Σκεντέρμπεη, ενώ στη μελέτη του Kostallari το πράγμα απλώς υποδηλώνεται.

Η απουσία —εσκεμμένη ή ακούσια— ελληνογλωσσων έργων από τις μελέτες αυτές⁶ δημιούργησε για κάποιο χρονικό διάστημα στους ιστορικούς και φιλολογικούς κύκλους της Ευρώπης την εντύπωση ότι η ιστορία του Αλβανού ήρωα δεν προσείλκυσε το ενδιαφέρον των Ελλήνων λογίων. Πιθανώς, η εντύπωση αυτή ενισχυόταν και από το γεγονός ότι οι σύγχρονοι με τον Σκεντέρμπεη βυζαντινοί ιστορικοί και χρονογράφοι ελάχιστα αναφέρουν για τον Αλβανό ήρωα⁷.

Πάντως, η εντύπωση διαλύθηκε οριστικά, αφότου ο Έλληνας μελετητής Τίτος Γιοχάλας δημοσίευσε τις μελέτες του «Giorgio Castriota Scanderbeg nella

3. Βλ. *Comparative Literature* 5 (1953) 16-29.

4. Βλ. *Bulgarische Jahrbücher* 1 (1968) 101-109.

5. Βλ. *Studia Albanica* τεύχ. 1, 1968, 191-215. Η μελέτη αυτή ανατυπώθηκε στο: *Deuxième Conférence des Études Albanologiques*, τόμ. 1, Tirana 1969, σ. 455-483· επίσης δημοσιεύτηκε και συνοπτικά στα αλβανικά με τον τίτλο *Figura e Skënderbeut në letërsinë botërore, Zimpoziumi për Skënderbeun*, Prishtinë 1969, σ. 303-316.

6. Το πράγμα καταντά ύποπτο, αν σκεφτεί κανείς τα εξής: α) Σε αρκετά έργα της ευρωπαϊκής εργογραφίας ο Σκεντέρμπεης παρουσιάζεται ως Έλληνας. Συγκεκριμένα, ο Ιταλός Α. Salvi στην τραγωδία του *Scanderbeg*, Firenze 1718, θεώρησε τον Σκεντέρμπεη Έλληνα (grecο)· στα 1810 τυπώθηκε στα αγγλικά έργο με τίτλο *The Grecian Hero, or the Life and Heroic Actions of Georg Castriot, King of Epirus and Albania, commonly called Scanderbeg*· ο Γάλλος διηγηματογράφος M. Barrou στο έργο του *Skander, nouvelle grecque*, Paris 1825, παρουσίασε τον Σκεντέρμπεη ως Έλληνα· το ίδιο και ο Σουηδός T. Rudbeck στο έργο του *Skanderbeg, historisk skådespel i tre akter*, Stockholm 1835· τέλος, ο C. Paganel στο έργο του *Histoire de Scanderbeg*, Paris 1855, υποστήριξε το ίδιο αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι ο Σκεντέρμπεης αείναι ο τελευταίος αντιπρόσωπος των ηρώων της αρχαίας Ελλάδας, και ο πλέον διαπρεπής πρόδρομος των ηρώων της νεότερης Ελλάδας» (σ. d.). Το γεγονός αυτό θα έπρεπε να είχε κεντρίσει το ενδιαφέρον των Ashcom, Matl και Kostallari, ώστε να αναζητήσουν σχετικά έργα και προς την πλευρά της νεοελληνικής γραμματείας.

β) Από τους τίτλους που συμπεριέλαβαν στις μελέτες τους οι Ashcom και Kostallari, ένας τίτλος παρείχε σ' αυτούς στοιχεία για ανίχνευση έστω και ενός ελληνικού έργου. Αναφέρομαι, φυσικά, στο *Compendio* του Ανδρέα Παπαδόπουλου-Βρετού, που αναφέραμε ήδη (βλ. εδώ, υποσ. 2).

Στους συγκριτικούς γραμματολόγους απόκειται να διερευνήσουν και να ερμηνεύσουν τους λόγους της απουσίας αυτής.

7. Βλ. Κ. Παπαρηγόπουλου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 5, Αθήνα 1925, σ. 293.

letteratura neogreca»⁸ και *Ο Γεώργιος Καστριώτης-Σκεντέρμπεης εις την νεοελληνικήν ιστοριογραφίαν και λογοτεχνίαν*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1975, με τις οποίες έδειξε ότι η νεοελληνική γραμματεία συμμετείχε στην ευρωπαϊκή διακίνηση του Θέματος «Σκεντέρμπεης» με έναν εκπληκτικό —συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές γραμματείες— αριθμό έργων.

Συγκεκριμένα, ο Γιοχάλας στη δεύτερη από τις δύο αυτές μελέτες, η οποία αποτελεί ανεπτυγμένη και επαυξημένη μορφή της πρώτης, παρουσιάζει δεκατέσσερα (14) συνολικά έργα για τον Σκεντέρμπεη⁹, τα οποία κατατάσσει σε δύο κατηγορίες (α. Βιογραφίες, β. Λογοτεχνικά έργα, αντίστοιχα, στο πρώτο¹⁰ και στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου¹¹). Ακόμα, αντιμετωπίζει (στο δεύτερο κεφάλαιο) και ερμηνεύει, πιστεύουμε, ικανοποιητικά το πρόβλημα της απουσίας του Σκεντέρμπεη από τη δημοτική ποίηση¹², και, τέλος (στο τέταρτο κεφάλαιο), επιχειρεί να ερμηνεύσει την περιορισμένη μόνο στο 19. αιώνα [υπογραμμίζουμε] παρουσία του Σκεντέρμπεη στη νεοελληνική γραμματεία¹³.

Τα δεκατέσσερα έργα που καταχωρίζει ο Γιοχάλας στη μελέτη του είναι, κατά κατηγορία, τα εξής:

Α΄ Βιογραφίες

1. *Επιτομή της Ιστορίας Γεωργίου του Καστριώτου του επονομασθέντος Σκεντέρμπεη Βασιλέως της Αλβανίας Μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού. Μετά*

8. Βλ. *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 21 (1968) 57-70. Η μελέτη ανατυπώθηκε στο: *V Convegno Intern. di Studi Albanesi, Atti* [Centro Internazionale di Studi Albanesi presso l'Università di Palermo], Palermo 1969, σ. 267-281.

9. Ο Γιοχάλας τα υπολογίζει συνολικά δεκατρία, επειδή θεωρεί την *Επιτομή της Ιστορίας Γεωργίου του Καστριώτου* [...], Μόσχα 1812, και την *Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου* [...], Αθήνα 1848, ως ένα έργο. Στην εκτίμησή του αυτή οδηγήθηκε από το γεγονός ότι το κείμενο της *Ιστορίας Γεωργίου Καστριώτου* αποτελεί μετάφραση (ή, σωστότερα, μεταγραφή σε αρχαϊζώσα γλωσσική μορφή) του κειμένου της *Επιτομής*. Σχετικά βλ. Τίτου Γιοχάλα, *Ο Γεώργιος Καστριώτης-Σκεντέρμπεης*... ό.π., σ. 24-27, και εδώ, σ. 105-6. Με την ίδια λογική, τα περισσότερα ευρωπαϊκά έργα για τον Σκεντέρμπεη δεν θα έπρεπε να θεωρούνται ξεχωριστά έργα, αφού αποτελούν πιστές (ή λιγότερο πιστές) μεταφράσεις του έργου του M. Barletius, *De vita et rebus gestis Scanderbegi* [...].

Η παρουσίαση των δεκατεσσάρων έργων από τον Γιοχάλα συνοδεύεται από τις απαραίτητες βιογραφικές πληροφορίες για τους συγγραφείς τους, από ανάλυση των κειμένων τους και παράθεση εκτενών ενδεικτικών αποσπασμάτων, από ενδιαφέρουσες και, γενικά, πειστικές πληροφορίες για τις πηγές τους, καθώς και από άλλες πληροφορίες και κριτικά σχόλια.

10. Βλ. Τίτου Γιοχάλα, *Ο Γεώργιος Καστριώτης-Σκεντέρμπεης*, ό.π., σ. 24-51.

11. Βλ. ό.π., σ. 63-132.

12. Βλ. ό.π., σ. 53-62.

13. Βλ. ό.π., σ. 133-142.

προσθήκης του γεννεαλογικού [sic] καταλόγου των Οθωμανών Σουλτάνων Συνεραμισθέντος παρά του σοφωτάτου Αρχιεπισκόπου Ευγενίου του Βουλγάρεως. *Εν Μόσχα, εν τῷ τυπογραφίῳ Ν. Σ. Βαεβολόζσκη. 1812*¹⁴.

2. *Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου του μετωνομασθέντος [sic] Σκεντέρμπεη Ηγεμόνος της Αλβανίας. Μεταφρασθεῖσα εκ του Ιταλικού με πολλάς σημειώσεις. Προσετέθη δε και έκθεσις των συμβάντων μετά τον θάνατον του Σκεντέρμπεη και των εν τῷ Βασιλείῳ των δύο Σικελίων Αλβανικῶν αποικειῶν [sic]. Εκδοθεῖσα δαπάνῃ Α. Γκαρπολά. Τόμος Α΄ [και τόμος Β΄]. Αθήναι, εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Γκαρπολά. 1848*¹⁵.

3. *Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου του επιλεγόμενου Σκεντέρμπεη. Επεξεργασθεῖσα κατά Παγανέλ υπό Ν. Δραγούμη. -Εικός δε... σωτηρίαν. Ευριπίδης.-*¹⁶ *Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου. 1861*¹⁷.

4. Κων. Παπαρρηγοπούλου, Γεώργιος Καστριώτης ἢ Σκεντέρμπευς, περ. *Εστία* της 4.1.1876. σ. 4-6¹⁸.

5. [Ανώνυμου], *Ιστορία του Σκεντέρμπεη*, εφημ. *Η Φωνή της Αλβανίας* φύλλ. 27 της 24.5.1880, σ. 2-3, και επόμενα φύλλα¹⁹.

6. [Ανώνυμου], Γεώργιος Καστριώτης, εφημ. *Νέα Ημέρα* (Τεργέστης) φύλλ. 1053-1055, 1059-1062 από 15.2.1895 ως 19.4.1895²⁰.

14. Βλ. *ό.π.*, σ. 21-39. Η άποψη του Γιοχάλα για το πρότυπο της *Επιτομής* πιστεύουμε ότι δεν είναι ικανοποιητική, αλλά ούτε και πειστική: Δεδομένου ότι ο «ανώνυμος» συγγραφέας της *Επιτομής* κατείχε πολύ καλά την ελληνική, αν είχε επιχειρήσει επιτομή (κυριολεκτικά) της *Histoire de Scanderbeg Roy d'Albanie*, Paris 1709, του P. Duponcei, δε θα χρησιμοποιούσε ποτέ τη λέξη «μεταφρασθείσα», διότι επιτομή κάποιου έργου σε καμιά περίπτωση δεν είναι δυνατόν να δηλώνεται ως μετάφραση. Εξάλλου, τα παράλληλα παραθέματα της *Επιτομής* και της *Histoire*, που παρουσιάζει ο Γιοχάλας, δεν εμφανίζουν παρά πολύ χαλαρή σχέση συγγένειας. Αν ο Γιοχάλας, στην αναζήτηση του προτύπου, είχε στραφεί και προς το έργο του Belin de Monterzi, *Abrégé de l'histoire de Scanderbeg* (Βερολίνο 1777), ίσως το αποτέλεσμα να ήταν πιο ικανοποιητικό.

Επίσης, ο Γιοχάλας ελέγχεται για την ευκολία με την οποία απορρίπτει τον Ιωάννη Μπάλα ως συγγραφέα της *Επιτομής*. Του Γιαννιώτη αυτού λόγιου μας είναι γνωστές δύο άλλες μεταφράσεις (βλ. σχετικά, Α. Παπαδόπουλου-Βρετού, *Νεοελληνική Φιλολογία* [...], Μέρος Β΄, Αθήνα 1857, σ. 163, αρ. 485, και Δ. Σ. Γκίνη-Β. Γ. Μέξια, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863* [...], τόμ. I: 1800-1839, Αθήνα 1939, σ. 114, αρ. 702, και σ. 336, αρ. 2274). Αν ο Γιοχάλας είχε επιχειρήσει γλωσσική και υφολογική σύγκρισή τους με την *Επιτομή*, ενδεχομένως δεν θα είχε απορρίψει με τόση ευκολία την άποψη του Παπαδόπουλου-Βρετού ότι συγγραφέας της *Επιτομής* είναι ο Ιωάννης Μπάλας.

15. Βλ. Τίτου Γιοχάλα, *Ο Γεώργιος Καστριώτης-Σκεντέρμπεης*, *ό.π.*, σ. 25-27.

16. *Εικός... Ευριπίδης*: μότο στη σελίδα τίτλου.

17. Βλ. Τίτου Γιοχάλα, *Ο Γεώργιος Καστριώτης-Σκεντέρμπεης*, *ό.π.*, σ. 39-40.

18. Βλ. *ό.π.*, σ. 40-49. Η βιογραφία αυτή προκάλεσε φιλολογική έριδα στην Αθήνα για την καταγωγή του Σκεντέρμπεη, και διήρκεσε από τις 4 Ιανουαρίου ως τις 8 Δεκεμβρίου 1876.

19. Βλ. *ό.π.*, σ. 50.

20. Βλ. *ό.π.*, σ. 50.

7. Ηλία Ι. Οικονομοπούλου, *Γεώργιος Καστριώτης ο Σκενδέρμπεης*, Εν Αθήναις, Εκδοτικός οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1904²¹.

Β' Λ ο γ ο τ ε χ ν ι κ ά έ ρ γ α

α) τραγωδίες:

1. *Γεώργιος Καστριώτης* του Ιωάν. Ζαμπέλιου²².

2. Αντωνίου Ιω. Αντωνιάδου, *Σκεντέρμπεης ο βασιλεύς των Ηπειρωτών*. Δράμα εις μέρη πέντε βραβευθέν εις τον ποιητικόν διαγωνισμόν του αιδήμιου Γεωργίου Λασσάνη, τη 25 Μαρτίου 1889, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1889²³.

β) ποιήματα:

1. *Ο Σκενδέρβης* του Ιωαν. Καρασούτσα²⁴.

2. *Μια φωνή του Καστριώτη* του Αντ. Δάνδολου (Κερκύρα τη 16 Μαρτίου 1854. Ε. Ε. Τυπογραφείον ΣΧΕΡΙΑ)²⁵.

3. *Ο Σκενδέρμπεης* [επικό ποίημα] του Γρηγόριου Σταυρίδη-Παρλίτσεφ (1862)²⁶.

γ) διηγήματα:

1. *Η ανάβασις του Σκενδέρ ή Γεωργίου Καστριώτου*. Διήγημα συγγραφέν υπό Βενιαμίν Δισράέλη, νυν κόμητος Βήκονσφηλδ, μεταφρασθέν εκ του αγγλικού υπό Π. Λακκιώτου, Εν Πάτραις, Τυπογραφείον και βιβλιοπωλείον «Ο Κάδμος» Β. Σκεοπούλου, 1880²⁷.

2. Κ. Κρυστάλλη, *Η εικόνα*, εφημ. *Ακρόπολις* (Αθηνών) της 23.5.1893, σ. 2-3²⁸.

Κατά τον Γιοχάλα, «μόνον τα αναφερθέντα ήδη έργα εγράφησαν περί του Σκεντέρμπεη εις την ελληνικήν» [υπογραμμίζουμε], απάντα δε (εκτός της

21. Βλ. *ό.π.*, σ. 50.

22. Βλ. *ό.π.*, σ. 63-76. Το έργο γράφτηκε το 1817/1818, αλλά εκδόθηκε για πρώτη φορά μόλις το 1833.

23. Βλ. *ό.π.*, σ. 76-91.

24. Βλ. *ό.π.*, σ. 91-95. Το ποίημα πρωτοδημοσιεύτηκε στην ποιητική συλλογή του Καρασούτσα, *Λύρα* (Ερμούπολις 1839).

25. Βλ. *ό.π.*, σ. 95-98, και Εικόν. XXII.

26. Βλ. *ό.π.*, σ. 98-113. Περισσότερα για το ποίημα αυτό, καθώς και για τη διαμάχη Θ. Ορφανίδη-Α. Ρ. Ραγκαβή, εξαιτίας της βράβευσης του Γρ. Σταυρίδη-Παρλίτσεφ στο Ράλλειο ποιητικό διαγωνισμό του 1860 με το επίσης επικό ποίημά του *ο Αρματολός*, βλ. Panayotis Moullas, *Les concours poetiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*. Thèse pour le Doctorat d'Etat présentée à l'Université de Paris-Sorbonne 1976 [δακτυλογρ.], σ. 170-179, 201-203, 543.

27. Βλ. Τίτου Γιοχάλα, *Ο Γεώργιος Καστριώτης-Σκεντέρμπεης*, *ό.π.*, σ. 113-118.

28. Βλ. *ό.π.*, σ. 118-132.

συντόμου βιογραφίας του Η. Οικονομοπούλου) κατά την διάρκεια του ΙΘ' αιώνας»²⁹. Πιστεύει ότι το πράγμα δεν είναι τυχαίο, και, ύστερα από συγχρονική εξέταση των έργων αυτών προς τα γεγονότα της εποχής, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «η αγωνιστική φυσιογνωμία του ήρωος Καστριώτου προσείλκυσε την προσοχήν, συνεκίνησε και ενέπνευσε τους Έλληνας μόνον κατά τον ΙΘ' αιώνα [υπογραμμίζουμε], κατά τας παραμονάς δηλ. της Ελληνικής Επανάστασεως και κατά την διάρκεια της ολοκληρώσεως του αγώνος των Ελλήνων κατά των Τούρκων»³⁰.

Η άποψη του Γιοχάλα ότι τα δεκατέσσερα ελληνικά έργα για τον Σκεντέρμπεη ξεπήδησαν μέσα από τα σύγχρονά τους γεγονότα, φυσικά δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Οπωσδήποτε, όμως, μπορεί να αμφισβητηθεί η απόλυτη τοποθέτησή του, ότι «μόνον τα αναφερθέντα ήδη έργα εγράφησαν περί του Σκεντέρμπεη εις την ελληνικήν» και ότι «η αγωνιστική φυσιογνωμία του ήρωος Καστριώτου προσείλκυσε την προσοχήν, συνεκίνησε και ενέπνευσε τους Έλληνας μόνον κατά τον ΙΘ' αιώνα».

Στη συνέχεια της εργασίας μας αυτής θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε ότι η νεοελληνική γραμματεία έχει να επιδείξει δύο ακόμα έργα για τον Σκεντέρμπεη —ενώ είναι πολύ πιθανό ότι αρκετά ακόμη λανθάνουν. Τα δύο αυτά έργα είναι γραμμένα, το πρώτο πιθανότατα κατά το 16.-17. αιώνα και το δεύτερο το 18. αιώνα, γεγονός που ανατρέπει αυτόματα το βεβιασμένο συμπέρασμα του Γιοχάλα.

Στο μελέτημα του Nestor Camariano, «Constantin Dapontès et les Principautés Roumaines»³¹, γίνεται προσπάθεια φωτισμού ορισμένων, σκιερών ακόμα, πτυχών της πολυσήμαντης προσωπικότητας του πολυγραφότατου λόγιου μοναχού του 18. αιώνα Κωνσταντίνου-Καισάρου Δαπόντε, μέσα από συμπληρωματικές βιο-εργογραφικές πληροφορίες ή διορθώσεις, διευκρινίσεις και άλλες προσθήκες στα γνωστά δεδομένα³².

Αναφερόμενος ο Camariano στη συγγραφική δραστηριότητα του Δαπόντε δηλώνει ότι στην εργογραφία του Δαπόντε από τον Legrand «il faut ajouter... les suivantes: *Κέρας Αμαλθείας* et *Ανδραγαθίας Γεωργίου Καστριώτου*»³³.

29. Βλ. *ό.π.*, σ. 133.

30. Βλ. *ό.π.*, σ. 133-142.

31. Βλ. *Revue des Études Sud-Est Européennes* 8 (1970) 481-494.

32. Βλ. N. Camariano, Constantin Dapontès, *ό.π.*, σ. 481-494, και Ε. Σουλογιάννη, *Cesario Daponte e la sua opera «Φανήρι Γυναϊκών»* (διατριβή, δακτυλογρ.), Roma 1973-1974, σ. θ'-ια', όπου βρίσκεται συγκεντρωμένη όλη σχεδόν η βιβλιογραφία για τον Δαπόντε.

33. Βλ. N. Camariano, Constantin Dapontès, *ό.π.*, σ. 489 και υποσ. 41.

Η αναφορά αυτή, που γίνεται χωρίς καμιά άλλη βιβλιογραφική μνεία ή παραπομπή, δημιουργεί αυτόματα μια σειρά από ερωτήματα: Τί είναι τα έργα αυτά (στο περιεχόμενο και τη μορφή τους); Πότε γράφτηκαν; Εκδόθηκαν ή ακολούθησαν και αυτά την τύχη τόσων άλλων έργων του Δαπόντε³⁴; Σώζονται, και, αν ναι, πού βρίσκονται; Αν πάλι είναι σήμερα άφαντα, από πού έχουμε τις πληροφορίες για τη συγγραφή τους;

Για το *Κέρας Αμαλθείας*, το οποίο δε θα μας απασχολήσει εδώ, υπάρχουν ορισμένες ασαφείς, αλλά, παρ' όλα αυτά, ενδιαφέρουσες πληροφορίες, που επιβεβαιώνουν την ύπαρξή του και επιτρέπουν να εικάσουμε ότι το έργο μάλλον πρέπει να είχε τυπωθεί³⁵.

Για τις *Ανδραγαθίες Γεωργίου Καστριώτου* το πράγμα παρουσιάζει μεγαλύτερες δυσκολίες. Η προσπάθειά μας για άντληση συγκεκριμένων βιβλιογραφικών πληροφοριών δεν απέδωσε ως τώρα καρπούς. Ωστόσο, ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον απόσπασμα της ανέκδοτης ακόμα *Βίβλου Βασιλειών* του Δαπόντε προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για το άφαντο αυτό έργο³⁶.

Η αξία του αποσπάσματος, το οποίο θα παραθέσουμε στη συνέχεια, είναι σημαντική από δύο απόψεις: πρώτα, γιατί επιτρέπει την αποδοχή της ύπαρξης του έργου του Δαπόντε με τίτλο *Ανδραγαθίες Γεωργίου Καστριώτου*, και, κατόπιν, γιατί κάνει γνωστή την ύπαρξη και δεύτερου, άγνωστου (και παλαιότερου) έργου, με θέμα επίσης τη ζωή και τις ανδραγαθίες του Σκεντέρμπεη.

Συγκεκριμένα, ο Δαπόντες στο πέμπτο βιβλίο του β' μέρους της *Βίβλου Βασιλειών* (φφ 71'-189' του κώδικα 255 (2817) της Μονής Ξηροποτάμου), και ειδικότερα από το φ 115' και εφεξής, αφηγείται τα συμβάντα της βασιλείας του

34. Για τα ανέκδοτα έργα του Δαπόντε, βλ. *Δακικαί Εφημερίδες. Éphémérides Daces ou Chronique de la guerre de quatre ans (1736-1739)* par Constantin Dapontès, publiée, traduit et annotée par Emile Legrand, τόμ. 3. Paris 1888, σ. LVII-LXXXIV, και Δ. Π. Πασχάλη, *Καϊσάριος Δαπόντες (1714-1784)*, *Θεολογία* 3 (1935) 248-250.

35. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 3, Βενετία 1872, σ. κη'-ξη', και Δ. Π. Πασχάλη, *Καϊσάριος Δαπόντες, ό.π.*, σ. 229 υποσ. 2, 238-240, 240 υποσ. 1, 248.

36. Το α' μέρος (βιβλία Α'-Γ') της *Βίβλου Βασιλειών* περιέχεται στους κώδικες 254 (2816) της Μονής Ξηροποτάμου Αγ. Όρους και Γ137 (2062) της Μονής Μεγίστης Λαύρας Αγ. Όρους, ενώ το β' μέρος (βιβλία Δ'-Στ') στους συμπληρωματικούς τους 255 (2817) και Γ138 (2063). Περιγραφή των κωδίκων αυτών έχουν δώσει οι: Σπ. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν ταις Βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων*, τόμ. 1, Cambridge 1895, σ. 223-224· Ευδόκιμος Ξηροποταμηνός, *Κατάλογος αναλυτικός των χειρογράφων κωδίκων της Βιβλιοθήκης της [...] Μονής του Ξηροποτάμου*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 130-131· Ε. Κουρίλας, *ΕΕΒΣ* 11 (1935) 333· Γέρων Παντελεήμων Λαυριώτης, *Συμπληρωματικός κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας*, *ΕΕΒΣ* 28 (1958) 116-117, και Γιώργος Κεχαγιόγλου, *Κριτική έκδοση της Ιστορίας Πτοχολέοντος. Θέματα υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής λογοτεχνίας*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 17-21.

Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού και την (υποθετική) σύγχρονη χρονική τοποθέτηση της δράσης του Βασιλείου Διγενή Ακρίτη· εκεί, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει και τα εξής (φ 116^v, 7η παράδα κ.ε.)³⁷:

- 1³⁸ *Η ιστορία του [του Διγενή] πολλή είναι και πλατυτάτη,
όμως αξιοθαύμαστη, ζάχαρη γλυκυτάτη.
Είναι βιβλίο καθαυτό οκτώ ή δέκα κόλλες³⁹,
και τες ανδραγαθίες του τες περιέχει όλες.*
- 5 *Δύο λογιών το είδ' αυτό, με εικονογραφίες
των ανδραγαθημάτων του και δίχως ζωγραφίες.
Εις οκτώ λόγους δε αυτό είναι δηρημένο,
δυσκολοεύρετο πολύ είναι και ζητημένο.
Και όλα δε χειρίσια· δεν είδα τυπωμένον,*
- 10 *στον τύπον, καθώς φαίνεται, δεν βρίσεται βαλμένον.
Τύπωσαν Ερωτόκριτον, Σωσάνναν, Ερωφίλη
και άλλα, και δεν τύπωσαν, κρίμα, και τον Βασίλη!
Ζωήν αν έχω εκ Θεού, θέλω με στιχουργίαν
να τον συνθέσω και αυτόν κι εθώς στην Βενετίαν.*
- 15 *Χαρά στον σταμπαδούρον δε οπού τότε σταμπάρει⁴⁰,
ότι πολύ διάφορον κι όνομα θέλει πάρει.⁴¹ |*

37. Για την έκδοση του αποσπάσματος στηρίχθηκα, δυστυχώς, μόνο στον κώδικα 255 (2817) της Μονής Ξηροποτάμου, επειδή ο δεύτερος γνωστός κώδικας του έργου, ο Γ138 (2063) της Μονής Μεγίστης Λαύρας δεν είναι προσιτός ακόμα στην έρευνα. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι ο κώδικας 254 (2816) της Μονής Ξηροποτάμου, πάνω ακριβώς από την επιγραφή: *Κωνσταντίνου Δαπόντε του μετονομασθέντος | Καισαρίου Βιβλίου Βασιλείων | Τόμος πρώτος | βιβλίον πρώτον· βασιλεία Βύζαντος*, φέρει την εξής αυτόγραφη χρονολογική σημείωση του Δαπόντε: *αφοβ'· σιπτεμβ(ρίου) λ' άρχισα να το αντιγράψω* (φ 1').

38. Η στιχαρίθμηση του αποσπάσματος είναι συμβατική, και δεν ανταποκρίνεται στη συνολική στιχαρίθμηση του έργου. Έγινε μόνο για ευκολία του αναγνώστη. Κατά την έκδοση του αποσπάσματος έγιναν ορθογραφικές προσαρμογές και κανονισμός της στίξης.

39. Επειδή διατυπώθηκε η άποψη ότι το διαζευκτικό ή μπορεί να είναι δυσανάγνωστο και, δηλώνουμε ότι είναι ευκρινέστατο ή.

40. *τόν έσταμπάρει*, χφ.

41. Τους στ. 1-16 του αποσπάσματος, μαζί με άλλους είκοσι δύο προηγούμενους που παραλείπονται εδώ, τους δημοσίευσε πρώτος, από το φ 114^v του κώδικα 170 της Βιβλιοθήκης της Βουλής (αντίγραφο από το φ 116^v του κώδικα 255 (2817) της Μονής Ξηροποτάμου), ο Σπυρίδων Λάμπρος στην *Collection des romans grecs en langue vulgaire et en vers [...]*, Paris 1880, σ. XCIX-C. Από τότε το τμήμα αυτό του αποσπάσματος έχει απασχολήσει επανειλημμένα τη φιλολογική έρευνα, χωρίς όμως ως σήμερα να έχει δοθεί οριστική απάντηση στα ερωτήματα που δημιουργεί (βλ. κυρίως, Linos Politis, *Digénis Akritas. A propos de la nouvelle édition de l'épopée byzantine*, *Scriptorium* 27, 1973, 329-332). Ύστερα από το στ. 8 παραλείπω στους στίχους

- φ117⁴² Του Καστριώτου δεύτερο⁴³ του Κρόγια Γεωργίου,
του ανικητού νικητού εκείνου του αξίου.
Λέγεται και Σκεντέρμπεης ο ίδιος ετούτος,
20 της Αλβανίας ηγεμών και της Ηπείρου πλούτος.
Ο Ιωάννης αυτονού εστάθηκε πατέρας,
αθέντης της Αρβανιτιάς πάσας του τας ημέρας.
Είχε δε τέσσαρας υιούς, εἷ ὧν ο ειρημένος
εἷς ἦτον ο Γεώργιος ο περιφημισμένος.
25 Τους εἶχε δε ἐνέχυρον, διά να ησυχάζει,
εἷς τον σουλτάνον Αμουράτ να μη τότε πειράζει⁴⁴.
Ο δε σουλτάνος βλέποντας αὐτόν ἐτών ἐννέα
να εἶναι ὅλος δύναμις⁴⁵ και ὄψις πανωραία,
πλιότερο τον ἀγάπησε, περιτομήν του κάνει,
30 και το Σκεντέρμπεης⁴⁶ αὐτό ὄνομα τότε βάνει⁴⁷,
ὡς του Σκεντέρη ὅμοιος τάχα του Μακεδόνας,
του Αλεξάνδρου δηλαδή, αὐτός ὑπάρχει μόνος.
Τον εἶχεν εἷς τα γράμματα εἷς την νεότητά του,
εἷτα εἷς τους πολέμους του και τα στρατεύματά του,
35 με νίκην ὅμως πάντοτε και με τιμήν, ὁποῖαν
ἄλλος δεν εἶχεν ὡς αὐτός, διά πολλήν ἀνδρεία.
Τέλος δε φεύγει ἀπ' αὐτόν, στον τόπον του πηγαίνει⁴⁸,
την αθωντιάν του πατρός και το σκαμνί λαβαίνει⁴⁹,
και πολεμεί με τον Μουράτ και εἶχε τον νίκησει.

Πεντάστιχο εἷς την ἀρχήν του κάθε λόγου εἶχει,
και την ὑπόθεσιν αὐτοῦ του λόγου περιέχει.

επειδή οἱ στίχοι αὐτοί ἔχουν διαγραφεί στο χφ 255 (2817) της Μονής του Ξηροποτάμου ἀπό τον ἴδιο τον Δαπόντε.

42. Οἱ στ. 17-52 του ἀποσπάσματος δημοσιεύονται για πρώτη φορά ἐδῶ.

Στο ἐπάνω μέρος της δεξιάς ὥας, και κάτω ἀκριβῶς ἀπό τον ἀριθμό της σελίδας, σημειώνεται η φράση: Γεώργιος ὁ και σκεντέρμπεης.

43. Η λ. *δῶτερο* εἷτε ἐπιθετικός προσδιορισμός στη λ. *βιβλίον* (στ. 3), εἷτε χρονικό ἐπίρρημα.

44. *τὸν ἐπειράζει*, χφ.

45. *δύναμις*, χφ.

46. *Σκεντέρμπεης*, χφ.

47. *τὸν ἐβάνει*, χφ.

48. Στο χφ, μετὰ το τέλος του στ. 37, στην ἴδια γραμμῆ, εἷναι γραμμένος ο ἀτελής στ. *ὅτι τὸν θῆν: πρὶ αὐτῶν μαθ*.

49. Ἐπίσης, στο διάστιχο των στ. 37 και 38 ὑπάρχει ο στ. *φεύγον δε τ...† ἔπρεπε* στον τόπον του πηγαίνει, ἐνῶ μετὰ το τέλος του στ. 38 ὑπάρχει γραμμένος ἄλλος ἕνας ἀτελής στίχος: *καὶ μὲ ἀγάπ ὅλων αὐτ εἶχε*.

- 40 και με τους διαδόχους του⁵⁰ και είχε τους τσακίσει, |
 φ117^v και ζει έως την άλωση αυτού του Βυζαντίου
 ελεύθερος και νικητής διά παντός του βίου.
 Η ιστορία του πολλή είναι και πλατυτάτη,
 είναι αξιοθαύμαστη δε και χαριστάτη.
- 45 Είναι βιβλίο καθαυτό ως είκοσι δε κόλλες,
 και τες ανδραγαθίες του τες περιέχει όλες.
 Σαράντα εις κεφάλαια είναι δηρημένο,
 βιβλίον δε δυσεύρετο πολύ και ζητημένο.
 Και περί μεν αυτού⁵¹ πέντ' ἔξ γράφουσιν, ιστορούσι,
- 50 Δοσίθεος, Μελέτιος και άλλοι μαρτυρούσι⁵²,
 περί του Βασιλείου δε κανένα<v>⁵³ δεν ευρήκα,
 ἀλλ' ας εμπώ πάλιν εγώ από εκεί που βγήκα⁵⁴.

Στο απόσπασμα αυτό της Βίβλου Βασιλειών ο Δαπόντες είναι, κατά τη συνήθειά του, αρκετά εύγλωττος και κατατοπιστικός. Τα στοιχεία που παρέχει για το πρότυπο των υποθετικών *Ανδραγαθιών Γεωργίου Καστριώτου*, σε συνδυασμό με τα ανάλογα για τον *Διγενή*⁵⁵, μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε μερικές σκέψεις και να προχωρήσουμε σε ορισμένα συμπεράσματα:

Ο Δαπόντες πρέπει είτε να είχε δει είτε να είχε στην κατοχή του βιβλίο που περιείχε αφηγηματική εξιστόρηση της ζωής και των ανδραγαθιών του Αλβανού ήρωα (στ. 43-48). Περισσότερο πιθανή φαίνεται η δεύτερη περίπτωση, όπως

50. τους διαδόχους, διαγραμμένο στο χφ, προφανώς επειδή ο πληθυντικός δεν ανταποκρινόταν στην ιστορική αλήθεια, σύμφωνα με την οποία ο Σκεντέρμπεης πολέμησε στη συνέχεια με έναν μόνο διάδοχο του Μουράτ, τον Μεχμέτ Β'.

51. Η αντωνυμία αυτού δεν αναφέρεται στη λ. βιβλίον του προηγούμενου στίχου, αλλά στο άτομο του Σκεντέρμπεη, πράγμα που φαίνεται εξάλλου και από την αντίθεση του στ. 51 περί του Βασιλείου δε κανένα<v> δεν ευρήκα.

52. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεο και το έργο του *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις πατριαρχωσάντων* (βλ. ΒΗ XVIIIe s., τόμ. 1, σ. 120, αρ. 97), ενώ στη δεύτερη για τον αρχιεπίσκοπο Αθηνών Μελέτιο και το έργο του *Γεωγραφία παλαιά και νέα* (βλ. ΒΗ XVIIIe s., τόμ. 1, σ. 211, αρ. 179). Σχετικά αναφέρουμε ότι, όπως φαίνεται, ο Δαπόντες εκτιμούσε ιδιαίτερα τον αρχιεπίσκοπο Μελέτιο και το έργο του, αφού παραπέμπει συχνά σ' αυτόν (βλ. *Κήπος Χαρίτων*, κεφ. 15, στ. 232 (= BGV, III) *Φανάρι Γυναϊκών*, στ. 6906-6907, 8064 (= Ε. Σουλογιάννη, *Cesario Daronte*, ό.π., σ. 65 υποσ. 95). Ακόμα βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. ζς', και Ε. Σουλογιάννη, *Cesario Daronte*, ό.π., σ. 18 και 65).

53. κανένα χφ.

54. Ο στίχος δηλώνει το τέλος της παρέμβασης που είχε αρχίσει με το στ. 1 του αποσπάσματος.

55. Βλ. εδώ, στ. 1-16 και υποσ. 41.

δείχνουν οι λεπτομερείς πληροφορίες των στίχων 45 και 47.

Παρόλο που στο απόσπασμα δε γίνεται σαφής αναφορά στο αν το έργο που είχε στην κατοχή του ο Δαπόντες ήταν χειρόγραφο ή έντυπο, ορισμένες ενδείξεις (στ. 45 και 48) οδηγούν προς την πρώτη δυνατότητα⁵⁶.

Οι εικασίες μας αυτές για τον κτήτορα και για τη χειρόγραφη υπόσταση του βιβλίου γίνονται αναμφισβήτητη βεβαιότητα, χάρη στις πληροφορίες που μας παρέχει ένα άλλο δαποντικό απόσπασμα, από τη *Γεωγραφική Ιστορία* αυτή τη φορά⁵⁷. Συγκεκριμένα, σε κάποιο σημείο του τελευταίου αυτού έργου, το χφ του οποίου σήμερα λανθάνει, ο Δαπόντες μιλά παρεκβατικά για τον Σκεντέρμπεη, ο οποίος «εσύνητριψε τον Μεχμέτ, ως άλλος Αχιλλέας», και μάς βεβαιώνει ότι ο ίδιος έχει

... και το βιβλίον δε των ανδραγαθίων του,
των γενομένων παρ' αυτού έως τον θάνατόν του,
χειρίσιον, δυσέυρετον, με όλην την ζωήν του·
αχ, και να το ετύπωνεν ένας για την ψυχήν του!
Αζιοτύπωτον και γαρ είναι επ' αληθείας,
ως το Ψαλτήρι γίνεται διά τυπογραφίας⁵⁸.

Ανάμεσα στα περιεχόμενα της *Γεωγραφικής Ιστορίας* περιλαμβάνονται και «Επιστολαί του Τούρκου (Μωάμεθ Β΄) προς τον Σκεντέρμπεην, και αυτού προς εκείνον», τις οποίες ο Δαπόντες «αντέγραψε, καθά ομολογεί εν φύλλω 88, εκ του χειρογράφου βίου Γεωργίου του Καστριώτου»⁵⁹. Σχετικά με τις επιστολές αυτές ο E. Legrand αναφέρει: «Au verso du dernier feuillet non chiffré [= του κώδικα που περιέχει και τη *Γεωγραφική Ιστορία* και τις *Επιστολές*] se trouve la note suivante relative aux lettres de Mahomet II et de Scanderbeg citées plus haut: εστί

56. Βλ. Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος, ό.π.*, σ. 223¹⁻², όπου σε απόσπασμα από το *Φανάρι Γυναικών* (κώδ. 253 (2586) της Μονής Ξηροποτάμου) η λ. βιβλίον χρησιμοποιείται για να δηλώσει εκτενές, χειρόγραφο σταχωμένο έργο.

Επίσης ως «βιβλίον καθαυτό» (στ. 3) χαρακτηρίζει ο ίδιος ο Δαπόντες το «χειρίσιον» του *Διγενή* (στ. 9 κ.ε.).

57. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, ό.π.*, σ. ξε'-ξζ' και ξζ' υποσ. 1, και *Δακικά Εφημερίδες, ό.π.*, σ. LVII-LXXV, όπου ο πλήρης τίτλος του έργου, Πίνακας περιεχομένων, εκτενή αποσπάσματα και ειδήσεις για την μέχρι τότε τύχη του χειρογράφου του έργου.

58. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, ό.π.*, σ. ν'. Ο τελευταίος στίχος του αποσπάσματος υπαινίσσεται ότι η ιστορία του Σκεντέρμπεη, σε περίπτωση εκτύπωσής της, μπορεί να εξομοιωθεί ακόμα και με το Ψαλτήρι είτε ως προς την εξωτερική (τυπογραφική) εμφάνιση είτε, που είναι και το πιθανότερο, ως προς τη χρήση δηλ. να χρησιμοποιηθεί ακόμα και ως διδακτικό εγχειρίδιο, όπως ακριβώς συνέβαινε με το Ψαλτήρι.

59. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, ό.π.*, σ. ξζ'.

μετάφρασις εκ του ιταλικού όπερ ετυπώθη εν Βενετία κατά τον ις' αιώνα. Cette note n'est pas de Dapontes»⁶⁰.

Η φαινομενικά αντιφατική αυτή διπλή πληροφορία είναι άκρως ενδιαφέρουσα για δύο λόγους: α) επιβεβαιώνει και από αλλού το γεγονός ότι ο Δαπόντες είχε στην κατοχή του χειρόγραφο *Βίον Γεωργίου του Καστριώτου*⁶¹. β) εφόσον η σημείωση που αναφέρει ο Legrand ανταποκρίνεται στα πράγματα, μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε με σχετική ασφάλεια ότι ο *Βίος* αυτός ήταν μετάφραση (ή, μήπως, διασκευή;) κάποιου ανάλογου ιταλικού έργου, το οποίο είχε τυπωθεί στη Βενετία το 16. αιώνα. Οπωσδήποτε, αποκλείεται το βιβλίο με την ιστορία του Σκεντέρμπεη, το οποίο είχε στην κατοχή του ο Δαπόντες, να ταυτίζεται με το ιταλικό έργο της σημείωσης. Σε μια τέτοια περίπτωση ο Δαπόντες, που δε συνηθίζει να αποκρύπτει τις πηγές του, θα είχε κάνει σχετική μνεία. Άλλωστε, αυτός αναφέρει ρητά ότι α) «αντέγραψε» [και όχι μετέφρασε] τις *Επιστολές* «εκ του χειρογράφου βίου Γεωργίου του Καστριώτου»⁶², και β) το έργο που είχε στην κατοχή του ήταν «χειρίσιον»⁶³, ενώ στην περίπτωση του ιταλικού «προτύπου» πρόκειται για έντυπο.

Συνδυάζοντας τα παραπάνω συμπεράσματα με την πληροφορία που μας δίνει ο Δαπόντες, ότι το χειρόγραφο βιβλίο που είχε υπόψη του ήταν «δυσεύρετο»⁶⁴ στην εποχή του, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το ελληνικό αυτό έργο για τον Σκεντέρμπεη πρέπει να είχε γραφτεί κάπου ανάμεσα στο 16. και το 17. αιώνα.

Ο χειρόγραφος αυτός *Βίος Γεωργίου του Καστριώτου* πρέπει μάλλον να ήταν ανώνυμος, διαφορετικά ο Δαπόντες θα είχε κάνει —όπως και σε άλλες περιπτώσεις— μνεία του συγγραφέα του⁶⁵.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Δαπόντε, το χειρόγραφο του *Δημιή*, το οποίο

60. Βλ. *Λακκικά Εφημερίδες*, ό.π., σ. LXXV.

61. Χρησιμοποίησά αυτόν τον πλαστό τίτλο του Σάθα (βλ. *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. ζζ') και όχι τον, επίσης, πλαστό, αλλά ομώνυμο με το αντίστοιχο έργο του Δαπόντε, τίτλο του Λ. Βρανούση (βλ. ΚΝΕ του ΕΙΕ, *Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες. Πρακτικά του Α' Αιθναίου Συμποσίου του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών*, Αθήνα 1982, σ. 364) για να αποφευχθεί ενδεχόμενη σύγχυση ανάμεσα στα δύο έργα.

62. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. ζζ'.

63. Βλ. εδώ, στ. 3 του αποσπάσματος από τη *Γεωγραφική Ιστορία*.

64. Βλ. εδώ, στ. 48 του αποσπάσματος από τη *Βίβλο Βασιλείου*, και στ. 3 του αποσπάσματος από τη *Γεωγραφική Ιστορία*.

65. Για την αντίληψη του Δαπόντε σχετικά με τις υποχρεώσεις των αντιγραφέων | διασκευαστών, βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. νδ'-νε', ενώ για τη συνήθειά του να αναγράφει | αναφέρει σχεδόν πάντοτε τους συγγραφείς ή μεταφραστές των έργων που αντιγράφει ή διασκευάζει, βλ. *Λακκικά Εφημερίδες*,... ό.π., σ. XLIV, LI, LII, LXII, και Δ. Π. Πασγάλη, *Καϊσάριος Δαπόντες*,... ό.π., σ. 242.

πρέπει να είχε επίσης στην κατοχή του ο Δαπόντες⁶⁶, απαρτιζόταν από «οκτώ ή δέκα κόλλες»⁶⁷, ενώ το χειρόγραφο του ανώνυμου *Βίου Γεωργίου του Καστριώτου* από «ως είκοσι ... κόλλες»⁶⁸, δηλαδή, πιθανότατα, το δεύτερο ήταν τουλάχιστον διπλάσιο σε έκταση από το πρώτο⁶⁹.

Πουθενά στο απόσπασμα της *Βίβλου Βασιλείων* δεν φαίνεται αν ο *Βίος Γεωργίου του Καστριώτου* ήταν πεζός ή έμμετρος. Όμως, η μεγάλη έκταση του έργου⁷⁰, η διαίρεσή του σε «κεφάλαια»⁷¹, και, ίσως, η δήλωση/επιθυμία του Δαπόντε να «συνθέσει» και το έργο αυτό «με στιχουργίαν»⁷² οδηγούν στο πιθανότατο συμπέρασμα ότι αυτό ήταν πεζό⁷³.

Ο ανώνυμος *Βίος Γεωργίου του Καστριώτου*, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Δαπόντε, ήταν «δυσεύρετος πολύ και ζητημένος»⁷⁴. Το γεγονός αυτό και, πιθανότατα, το ηρωικό-πατριωτικό ή και διδακτικό, ακόμα, πνεύμα του έργου πρέπει να αποτέλεσαν για τον Δαπόντε το κυριότερο ερέθισμα, ώστε να εκφράσει την πρόθεσή του να «συνθέσει» και το έργο αυτό «με στιχουργίαν» και έπειτα να το στείλει για εκτύπωση στη Βενετία⁷⁵.

Αν δεχτούμε την πληροφορία του N. Camariano (ότι δηλ. στην εργογραφία του Δαπόντε «il faut ajouter ... les suivantes: *Κέρας Αμαλθείας* et *Ανδραγαθίας Γεωργίου Καστριώτου*)⁷⁶, ο Δαπόντες πρέπει να υλοποίησε —οπωσδήποτε ύστερα από το 1773⁷⁷— την πρόθεσή του εκείνη, τουλάχιστον στο πρώτο σκέλος της: να

66. Στο πιθανότατο συμπέρασμα, ότι ο Δαπόντες πρέπει να είχε στην κατοχή του χειρόγραφο (μήπως, χειρόγραφα;) του *Διγενή*, μας οδηγούν οι λεπτομερείς πληροφορίες των στ. 3-10, 13-14 του αποσπάσματος της *Βίβλου Βασιλείων*. Για τη δυνατότητα | πιθανότητα να ήταν τα χειρόγραφα του *Διγενή* δύο, βλ. εδώ, στ. 5-6, και Linos Politis, *Digénis Akritas*, ό.π., σ. 330-331.

67. Βλ. εδώ στ. 3 του αποσπάσματος από τη *Βίβλο Βασιλείων*.

68. Βλ. εδώ στ. 45 του αποσπάσματος από τη *Βίβλο Βασιλείων*.

69. Απαραίτητες (σχετικά όμως πιθανές) προϋποθέσεις για τη σχέση αυτή: α) κόλλα = τετράδιο, β) το αυτό εύρος γραπτής επιφάνειας, γ) το ίδιο, περίπου, μέγεθος γραφής.

70. Βλ. εδώ στ. 45 του αποσπάσματος από τη *Βίβλο Βασιλείων*, και εδώ παραπάνω.

71. Βλ. εδώ στ. 47 του αποσπάσματος από τη *Βίβλο Βασιλείων*.

72. Βλ. εδώ στ. 13-14 και στ. 17 του αποσπάσματος από τη *Βίβλο Βασιλείων*.

73. Πρβ., ωστόσο, την άποψη του Λίνου Πολίτη (*Digénis Akritas*, ό.π., σ. 330), ότι η φράση «συνθέτω με στιχουργίαν» «ne signifie pas [...] que l'original [του *Διγενή*] que Dapontes avait sous les yeux était rédigé en prose. Il pouvait l'être (la chose n'est pas exclue), mais il pouvait être, également en vers (et même, je pense, en vers rimés)».

74. Για τη σημασία της μτχ. *ζητημένος*, βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδου γραμματείας, 1100-1669*, τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1980, σ. 24-26, λ. *ζητός*.

75. Το άλλο έργο είναι ο *Διγενής*. Σχετικά βλ. εδώ στ. 13-14, 17 του αποσπάσματος από τη *Βίβλο Βασιλείων*.

76. Βλ. N. Camariano, *Constantin Dapontes*, ό.π., σ. 489 και υποσ. 41.

77. Βλ. εδώ υποσ. 37, την αυτόγραφη χρονολογική σημείωση του Δαπόντε (= terminus post quem για τη συγγραφή των *Ανδραγαθίων Γεωργίου Καστριώτου*).

«συνθέσει» δηλ. τον ανώνυμο *Βίον Γεωργίου του Καστριώτου* «με στιχουργίαν». Όσον αφορά, όμως, την επιθυμία του να τυπώσει το έργο, δεν έχουμε, δυστυχώς, κανένα σχετικό επιβεβαιωτικό στοιχείο.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε α) ότι η ιστορία του Αλβανού ήρωα «προσείλκυσε την προσοχήν, συνεκίνησε και ενέπνευσε τους Έλληνας» όχι «μόνον κατά τον ΙΘ' αιώνα»⁷⁸, αλλά ήδη από το 16. ή 17. αιώνα, καθώς και κατά το 18. αιώνα, παράλληλα δηλ. με το αντίστοιχο ενδιαφέρον που είχαν εκδηλώσει και οι άλλοι ευρωπαϊκοί λαοί⁷⁹ και β) ότι η νεοελληνική γραμματεία έχει να επιδείξει δεκαέξι (16) συνολικά έργα για τον Σκεντέρμπεη —όσα δεν έχει να επιδείξει καμιά άλλη ευρωπαϊκή—, γεγονός που επιτρέπει να της αναγνωρίσουμε πρωταγωνιστικό ρόλο στην ευρωπαϊκή διακίνηση του θέματος αυτού⁸⁰.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΠΑΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

78. Βλ. Τίτου Γιοχάλα, *Ο Γεώργιος Καστριώτης-Σκεντέρμπεης*, ό.π., σ. 141-142.

79. Η κάποια χρονική καθυστέρηση, με την οποία η νεοελληνική γραμματεία συμμετείχε στην ευρωπαϊκή διακίνηση του θέματος «Σκεντέρμπεης», αποτελεί γενικότερο χαρακτηριστικό της λογοτεχνίας μας.

80. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η Αγγλία συμμετείχε με πέντε έργα για τον Σκεντέρμπεη, η Αλβανία με δύο, η Γαλλία με δέκα, η Γερμανία με πέντε, η Ισπανία με ένα, η Ιταλία με πέντε, η Ολλανδία με ένα, η Πορτογαλία με ένα, και η Σουηδία με δύο. Σχετικά βλ. Β. Β. Ashcom, *Notes*, ό.π., σ. 16-29.